

FORTYFIKACJE OBRONNE KLASYCZNEGO PIREUSU

DAMIAN HUBIAK

ABSTRACT (The Defensive Fortifications of Classical Piraeus): This article examines the fortifications of Piraeus in the Classical period, focusing on their construction, development, and military function. The paper examines the role of defensive structures in Athenian politics, their use in military conflicts, and the gradual decline of Piraeus' fortifications in the 4th century BCE.

KEYWORDS: Piraeus, Athens, ancient Greece, fortifications, walls, port, Themistocles, Cimon, Pericles, Thucydides, Xenophon, Munichia

SŁOWA KLUCZOWE: Pireus, Ateny, starożytna Grecja, fortyfikacje, mury, port, Temistokles, Kimon, Perykles, Tukidydes, Ksenofont, Munychia

Jak każdy ważniejszy ośrodek w antycznej Grecji, port w Pireusie posiadał swoje własne struktury obronne. System fortyfikacji Pireusu od początku był projektowany jako integralny element ateńskiej polityki morskiej służący do ochrony portu w Pireusie i stacjonującej w jego obrębie floty przed zagrożeniem ze strony potencjalnego wroga. Zabezpieczenie tychże oznaczało zabezpieczenie zaplecza logistycznego, ekonomicznego i militarnego *polis*, a to z kolei miało kluczowe znaczenie dla utrzymania ateńskiej mocarstwowości. Ze względu na warunki ówczesnych konfliktów zbrojnych oraz słabo rozwiniętą sztukę obronną odpowiednio zaprojektowane i w pełni obsadzone mury oraz inne formy fortyfikacji nie tylko znacząco podnosiły walory defensywne miasta, ale wręcz uniemożliwiały oblegającym bezpośrednie zdobycie osady, pozostawiając w ich rękach właściwie tylko jedną możliwość – długotrwałe odcięcie oblężonych od reszty świata i pokonanie ich głodem. Zaczęło się to zmieniać dopiero pod koniec okresu klasycznego, kiedy to w armii króla Macedonii Filipa zaczęły pojawiać się bardziej zaawansowane maszyny oblężnicze¹.

Problematyka fortyfikacji Pireusu to temat często podejmowany zarówno przez historyków, jak i archeologów. Zazwyczaj jednak traktuje się ją jedynie powierzchownie przy próbach szerszego przedstawienia historii tego ateńskiego portu lub pod postacią analiz i raportów na temat konkretnych znalezisk archeologicznych z obszaru półwyspu, których przedmiotem z oczywistych względów nie jest analiza całego systemu obronnego antycznego Pireusu. Za przykłady takich prac może posłużyć *The Piraeus from the Fifth to the First Century BCE* Roberta Garlanda czy coroczne raporty archeologiczne z obszaru Grecji jak na przykład *Archaeological Reports: Archaeology in Greece* publikowane przez Society for the Promotion of Hellenic Studies oraz British School at Athens². W dotychczasowej literaturze brakuje natomiast wyizolowania kwestii fortyfikacji Pireusu jako tematu samego w sobie oraz dokonania jego syntetycznej analizy i oceny znaczenia dla obronności, a także polityki Aten. Dlatego celem niniejszego artykułu jest rekonstrukcja procesu powstawania umocnień oraz znalezienie odpowiedzi na pytanie, w jakim

¹ Nash 2018, 123.

² Garland 2001; Papadopoulou 2014; Papadopoulou 2015.

stopniu rozwój fortyfikacji Pireusu wpływał na możliwości obronne Aten i realizację ateńskiej strategii w okresie klasycznym. Za tezę przyjęto, że rozbudowa umocnień portowych oraz Długich Murów nie stanowiła tylko przedsięwzięcia o charakterze defensywnym, lecz była jednym z fundamentów ateńskiej hegemonii morskiej, umożliwiając utrzymanie dostępu do morza nawet w warunkach utraty kontroli nad większością swojego terytorium.

Powstawanie fortyfikacji Pireusu można podzielić na trzy etapy przypisywane ateńskim politykom – Temistoklesowi, Kimonowi oraz Peryklesowi. Jak wskazuje Tukidydes, inicjatorem budowy murów wokół Pireusu był Temistokles³. Nie jest jednak w pełni znany ostateczny kształt i wygląd pierwotnych murów otaczających port. Ich fragmenty przetrwały do dzisiejszych czasów jak na przykład ciągnący się na około dwieście metrów odcinek w południowo-wschodniej części wzgórza Akte, fragmenty znajdujące się na północny wschód od przylądka Etioneja czy zaobserwowany jeszcze w XIX wieku odcinek na części Munychii. Z pozostałości fortyfikacji na Akte wiemy, że mury Temistoklesa nie obejmowały całości tego cypla, lecz znajdowały się w pewnej odległości od brzegu. Same mury były zbudowane z bloków ciosanych w nieregularne i wielokątowe fragmenty, ponadto posiadały wieże⁴.

Kolejnych informacji dostarcza Tukidydes, który w swojej *Wojnie peloponeskiej* poświęca nieco miejsca na ich opisanie. Mury miały otaczać zarówno cały port, jak i towarzyszącą osadę, a ich konstrukcja miała rozpocząć się jeszcze przed najazdem Persów na Attykę. Do czasu najazdu perskiego ukończono je jedynie w połowie, a do ich dokończenia powrócono dopiero po wyparciu wroga. Według autora mury miały być na tyle szerokie, że jednocześnie obok siebie mogły przejeżdżać dwa wozy wypełnione materiałami budowlanymi, a ich wnętrza zamiast drobnymi kamieniami i gliną miało zostać wypełnione, tak jak i na zewnątrz wspomnianymi już dużymi blokami. Do tej kamiennej konstrukcji dołożyć miano także wzmacniające klamry odlewane z żelaza i ołowiu. To wszystko miało służyć temu, by umocnienia Pireusu mogły być obsadzone jak najmniejszą załogą i dalej pozostawać trudnymi do zdobycia po to, by zwolnieni w ten sposób ludzie mogli zostać przekierowani do walki we flocie⁵.

Biorąc pod uwagę, jak potoczyła się dalsza rozbudowa murów, jest możliwe, że już Temistokles planował stworzenie jakiegoś większego systemu obronnego, łączącego port z samymi Atenami, jednak nie zdołał do tego doprowadzić, jak i zresztą zobaczyć ukończonych murów wokół samego Pireusu, gdyż został wygnany w roku 472 p.n.e.⁶ Po jego wypędzeniu dalsze prace nad systemem obronnym Pireusu najprawdopodobniej kontynuował Kimon⁷. W ramach tych działań dokończono umocnienia portu, o ile te nie zostały w pełni ukończone wcześniej, a także rozpoczęto realizację projektu połączenia Aten ze swoimi portami nad Zatoką Falerońską. Klu-

³ Th. I 93.

⁴ Garland 2001, 163–165.

⁵ Th. I 93.

⁶ Dicks 1968, 142–143.

⁷ Plu. *Cim.* 13.8; Garland 2001, 23–24. Plutarch wręcz stwierdza, że Kimon odpowiadał w całości za wzniesienie fortyfikacji Pireusu co jest sprzeczne z wersją Tukidydesa. Robert Garland konfrontuje ze sobą te wizje i odrzuca Plutarcha dochodząc do wniosku, że Kimon był raczej kontynuatorem projektu, lecz nie jego inicjatorem.

czowym elementem tego przedsięwzięcia było wzniesienie dwóch tak zwanych Długich Murów, które wraz z istniejącymi fortyfikacjami wydzielały z obszaru Attyki strefę obejmującą Ateny, Pireus oraz Faleron⁸. Jak przekazuje Tukidydes, budowa tych umocnień rozpoczęła się w okresie działań wojennych Aten przeciwko Koryntowi i Epidauros o Megarę, a zakończyła się wkrótce po zwycięstwie Ateńczyków nad Beotami pod Ojnofitami oraz po zburzeniu murów Tanagry. Mur prowadzący z Aten do Pireusu określany był mianem Muru Północnego, natomiast fortyfikację łączącą *polis* z Faleronem nazywano Murem Falerońskim, całość prac ukończono jesienią 457 roku p.n.e.⁹

Ostatni etap rozbudowy fortyfikacji łączących Ateny z Pireusem przypadł na okres działalności Peryklesa, który podjął decyzję o wzniesieniu trzeciego odcinka Długich Murów. Nowa fortyfikacja, określana jako Mur Średni lub Południowy, łączyła wyłącznie Ateny z Pireusem i wraz z Murem Północnym tworzyła wąski korytarz komunikacyjny, mający zabezpieczać łączność miasta z portem w razie działań oblężniczych. Należy zaznaczyć, że utrzymywanie rozległego systemu fortyfikacji wiązało się z wysokimi kosztami, zwłaszcza że łączna długość wszystkich trzech odcinków Długich Murów wynosiła około trzydziestu kilometrów. Zatem decyzja o postawieniu tego odcinka murów mogła wiązać się z uznaniem Pireusu za już ważniejszy ośrodek albo bardziej przyszłościowy względem Faleronu i skazać ten drugi na stopniowy zanik oraz spadek znaczenia. Chociaż nie można wykluczyć, że decyzja o wzniesieniu nowego muru była następstwem wcześniejszego ograniczenia jego roli. Budowę tego odcinka murów wiąże się zwykle z okresem po zawarciu pokoju trzydziestoletniego między Atenami a Spartą w 446 roku p.n.e.¹⁰

Za realizację inwestycji obronnych Pireusu w okresie peryklejskim odpowiadał architekt Kalikrates, wyznaczony przez samego Peryklesa¹¹. Informacji na temat obsady fortyfikacji dostarcza ponownie Tukidydes, który w przytoczonej mowie Peryklesa podaje długości poszczególnych odcinków murów oraz liczebność sił przeznaczonych do ich obrony. Według tego przekazu do pełnego zabezpieczenia Aten i portów potrzebnych było około szesnastu tysięcy hoplitów, co pozwalało pozostawić znaczną część armii do prowadzenia działań zbrojnych poza miastem; do służby garnizonowej wykorzystywano przy tym najmłodsze i najstarsze roczniki obywateli zdolnych do służby wojskowej, oraz metojków wyposażonych w uzbrojenie hoplickie. Jeśli zaś chodzi o długości, jakie podaje autor, to fortyfikacje wokół Pireusu miały posiadać łącznie sześćdziesiąt stadiów, Mur Północny czterdzieści, zewnętrzny mur Aten czterdzieści trzy, a Mur Faleroński trzydzieści pięć¹².

Dane podawane przez Tukidydesa mogą zostać zweryfikowane dzięki współczesnym badaniom oraz odkryciom archeologicznym. Na tej podstawie dwa główne odcinki tej linii forty-

⁸ Steinhauer 2021, 232.

⁹ Th. I 105–108; Garland 2001, 22–25.

¹⁰ And. 3.7; Garland 2001, 25; Steinhauer 2021, 232.

¹¹ Plu. *Per.* 13.5; Gill 2006, 10.

¹² Th. II 13.

fikacji, Mur Północny oraz Mur Środkowy, liczyły łącznie około trzynastu kilometrów sześciuset metrów długości, przy czym ten drugi był krótszy o mniej więcej jeden kilometr. W najszerszym punkcie dystans między murami wynosił około czterystu pięćdziesięciu metrów, choć na przeważającej części trasy tworzyły one znacznie węższy korytarz komunikacyjny wynoszący sto osiemdziesiąt cztery metry. Minimalna grubość murów sięgała trzech metrów i dziewięćdziesięciu centymetrów, co w połączeniu z zastosowaną techniką budowlaną świadczy o ich solidnym charakterze. Fortyfikacje wzniesiono z regularnie obrobionych, prostokątnych bloków kamiennych tak zwanych izodomicznych, osadzonych na kamiennych fundamentach, które dodatkowo wzmocniano warstwami suszonych cegieł. System murów Pireusu obejmował co najmniej sześć bram, spośród których najważniejszą rolę odgrywała tak zwana Brama Miejska, obsługująca największy ruch komunikacyjny. Znajdowała się ona na północny zachód od linii Długich Murów, w przestrzeni pomiędzy nimi a Etioneją. Przez tę bramę przebiegała Droga Wozów, prowadząca po zewnętrznej stronie umocnień do kolejnego przejścia w murach Aten, umożliwiającego wjazd do miasta¹³.

Scharakteryzowane powyżej etapy rozbudowy fortyfikacji Pireusu wskazują również, że ich funkcja wykraczała poza wyłącznie ochronę portu. Utworzenie systemu Długich Murów połączyło Ateny z zapleczem morskim w sposób, który pozwalał na utrzymanie komunikacji i dostępu do zaopatrzenia nawet w przypadku wtargnięcia przeciwnika na obszar Attyki i oblężenia miasta. Ponadto pozwalało to Ateńczykom na swobodne operowanie okrętami wojennymi, co było kluczowe w przyjętej przez nich strategii, w której doszukiwali się swojej przewagi wojskowej nad przeciwnikiem właśnie na morzu, zdając sobie sprawę z wielkości własnej floty. Dodatkowo stały dostęp do własnego portu musiał też być konieczny w celu utrzymania kontaktu i kontroli nad rozszanymi po całej Grecji sojusznikami Aten ze Związku Morskiego, kluczowymi dla istnienia ateńskiej hegemonii. W ten sposób mury Pireusu musiały stanowić nie tylko system obronny portu, ale stawały się także jednym z filarów ateńskiej potęgi politycznej i militarnej.

Poza murami Pireus dysponował zapewne również jakimiś dodatkowymi fortyfikacjami, o których budowie wcześniejsi autorzy nie wspominają, być może postrzegając je jako przedłużenie opisanych już murów. Informacje odnoszące się do tej kwestii przekazuje Pseudo-Arystoteles w *Ustroju politycznym Aten*, gdzie omawia ceremoniał związany z wojskową edukacją młodzieży ateńskiej. Po zakończeniu procedury weryfikacyjnej efebowie, czyli młodzi kandydaci do pełni praw obywatelskich, uczestniczyli wraz ze swoimi rówieśnikami oraz opiekunami w uroczystym obchodzie attyckich świątyn. Następnie byli oni czasowo kierowani do odbywania służby oraz szkolenia wojskowego na terenie jednego z dwóch ufortyfikowanych wzgórz Pireusu – Munychii lub Akte¹⁴. Fragment ten sugeruje istnienie jakiegoś rodzaju fortyfikacji lub garnizonów w tych częściach portu, które służyłyby za potrzebne młodym efebom miejsca skoszarowania.

¹³ Garland 2001, 166–168.

¹⁴ Arist. *Ath.* 42.

O istnieniu umocnień na Munychii wspomina również Ksenofont w relacji poświęconej wojnie domowej toczącej się w Atenach pomiędzy zwolennikami ustroju demokratycznego a oligarchią Trzydziestu. W jego ujęciu wzgórze to jawi się jako ostatni punkt oporu, na którym skoncentrowali się ateńscy demokraci podczas walk prowadzonych na obszarze Pireusu. Zmuszeni do wycofania się z otwartej przestrzeni portu oraz z linii murów z powodu niewystarczających sił, zdecydowali się oni bronić mniejszego, lecz ufortyfikowanego obszaru, jaki stanowiła Munychia¹⁵.

Mury Pireusu odegrały istotną rolę jeszcze w tym samym wieku, w którym powstały, a wydarzyło się to podczas wojny peloponeskiej. Jednym z pierwszych działań podjętych przez wojska spartańskie i ich sprzymierzeńców było wkroczenie na teren Attyki, w wyniku którego pustoszyli oni regularnie znaczną część regionu oraz stwarzali stałe zagrożenie oblężeniem dla samych Aten. Choć mury Aten zdały egzamin i powstrzymały bezpośredni szturm, zarówno miasto, jak i Pireus znalazły się w stanie oblężenia. W tej sytuacji jedynym połączeniem Ateńczyków ze światem zewnętrznym pozostał port, z którego prowadzono działania wojenne oraz sprowadzano do miasta niezbędne zapasy żywności¹⁶. Jak relacjonuje Tukidydes, w trakcie oblężenia fortyfikacje zaczęły pełnić również funkcje pozaobronne. W związku z napływem ludności z obszarów Attyki zajętych przez wroga doszło do poważnego przeludnienia Aten i Pireusu, co skłoniło mieszkańców do wykorzystywania Długich Murów oraz umocnień portowych jako prowizorycznych schronień¹⁷.

Napięta sytuacja uwidoczniła się szczególnie w 429 roku p.n.e., kiedy to niewiele brakowało, aby doszło do bezpośredniego ataku na Pireus. Po zwycięstwie floty ateńskiej pod Nupaktos spartańscy dowódcy zdecydowali się na przerzucenie części swoich żeglarzy z Koryntu do Nizai, planując wykorzystać czasową nieobecność głównych sił ateńskich w Zatoce Saroniejskiej do przeprowadzenia ataku na port. Ostatecznie celem uderzenia nie stał się jednak sam Pireus, lecz twierdza Budoron położona na Salaminie, co Tukidydes tłumaczy niesprzyjającymi warunkami pogodowymi. Mimo to atak wywołał panikę w porcie, a następnie w Atenach, gdzie obawiano się, że to Pireus stał się celem ataku. Nazajutrz zgromadzono pozostające w porcie okręty i wysłano je na Salaminę w celu sprawdzenia sytuacji i ewentualnego odparcia okrętów przeciwnika¹⁸. Wydarzenia te skłoniły Ateńczyków do dalszej rozbudowy fortyfikacji Pireusu. Przedłużono mury w kierunku morza w taki sposób, by ograniczyć dostęp do zatoki i utrudnić szybkie wtargnięcie większej liczby wrogich okrętów do portu. Na krańcach tych umocnień wzniesiono wieże ograniczające dostęp do portu, a nawet umożliwiające jego pełne zamknięcie rozciągającym łańcuchem¹⁹.

¹⁵ X. *HG* II 4.11.

¹⁶ Th. I 143–144; II 13–17; Paine 2022, 148.

¹⁷ Th. II 17.

¹⁸ Th. II 93–94.

¹⁹ Th. II 94; Garland 2001, 29.

Pireus ponownie znalazł się w centrum wydarzeń w trakcie wojny peloponeskiej w następstwie przewrotu oligarchicznego, do którego doszło w Atenach w 411 roku p.n.e. Władzę w *polis* przejęli wówczas zwolennicy oligarchii, natomiast stronnictwo demokratyczne przeniosło swoją działalność na wyspę Samos, gdzie stacjonowała flota ateńska pozostająca wierną dotychczasowemu ustrojowi. Wśród rozważanych przez demokratów planów znalazła się koncepcja zablokowania dostępu do Pireusu od strony morza, co miało doprowadzić do osłabienia oligarchów poprzez odcięcie ich od zaopatrzenia, jednak zamiar ten nie został ostatecznie zrealizowany. Jednocześnie nowe władze ateńskie podejmowały działania mające na celu zabezpieczenie swojej pozycji. W ich ramach przystąpiono do rozbudowy umocnień Pireusu, wznosząc nowe mury na cyplu Etioneja. Prace te spotkały się jednak z wyraźnym sprzeciwem demokratycznej części mieszkańców Aten i Pireusu. Nowe fortyfikacje prowadzono od strony morza i łączono z istniejącymi już umocnieniami lądowymi, tworząc zamknięty system pozwalający kontrolować ruch w rejonie pobliskiej bramy. Wśród ludności szybko zaczęły krążyć pogłoski, jakoby oligarchowie celowo zaprojektowali nowe mury w taki sposób, by posiadały ukryte przejścia lub słabe punkty, umożliwiające potajemne porozumienie ze Spartanami i wpuszczenie ich na teren Etionei. Umocnienia te nie funkcjonowały jednak długo. Stronnictwo demokratyczne aktywnie działało w celu ich zburzenia i w wyniku rosnących niepokojów oligarchowie w końcu poddali się i dali przyzwolenie na demontaż nowych murów²⁰.

Niezależnie jednak od wydarzeń w Atenach Spartanie ostatecznie wkroczyli do Pireusu. Flota spartańska pod dowództwem Lizandra dokonała skutecznej blokady portu, co doprowadziło do odcięcia *polis* od zaplecza morskiego i stanowiło ostateczny cios w pozbawione floty Ateny i tak już niezdolne do prowadzenia dalszych działań wojennych. Wobec zaistniałej sytuacji Ateńczycy zmuszeni byli do kapitulacji i podjęcia negocjacji ze zwycięzcami. Jednym z głównych warunków narzuconych przez Spartan było zburzenie fortyfikacji Pireusu oraz Długich Murów łączących port z miastem, co miało na celu trwałe osłabienie ateńskiego potencjału militarnego. Przeprowadzenie rozbiórki umocnień pod nadzorem Lizandra i w towarzystwie ceremoniałów stanowiło symboliczny finał ateńskiej dominacji morskiej i potwierdzało kluczowe znaczenie Pireusu w systemie obronnym *polis*²¹.

Do odbudowy ateńskich fortyfikacji doszło w pierwszej dekadzie IV wieku p.n.e., gdy polityk ateński Konon uzyskał wsparcie finansowe od perskiego satrapy Farnabazosa. Środki te miały umożliwić wzmocnienie umocnień Aten oraz Pireusu i jednocześnie posłużyć Persom do osłabienia Sparty pozostającej z nimi w konflikcie. W realizacji przedsięwzięcia Ateńczyków wspierali również sprzymierzeńcy z innych *poleis* i regionów Grecji, w tym z Beocji²². Fortyfikacje wzniesione z inicjatywy Konona różniły się konstrukcyjnie od wcześniejszych umocnień, a także były słabsze niż poprzednie²³. Zachowany fragment murów odkryty na Akte wska-

²⁰ Th. VIII 76; VIII 90–93.

²¹ X. *HG* II 2.9–23; II 3.8–11.

²² X. *HG* IV 8.9–11.

²³ Garland 2001, 165.

zuje, że ich część zewnętrzna wykonana była z ciosanych bloków kamiennych, natomiast wnętrze wypełniono mieszaniną gruzu i ziemi. Na słabsze i mniej odstraszaające walory obronne odbudowywanych fortyfikacji Pireusu mogą wskazywać rajdy na port, jakie miały miejsce w następujących latach.

Podczas wojny korynckiej, około 389 roku p.n.e., Spartanin Teleutias przeprowadził niespodziewany rajd na słabo strzeżony port, niszcząc zakotwiczone triremy oraz grabiąc statki handlowe i łatwo dostępne zabudowania portowe²⁴. Następna próba ataku na Pireus miała miejsce w trakcie wojny beockiej. Poszukując sprzymierzeńców w konflikcie ze Spartą, Beoci zdecydowali się na przekupienie lacedemońskiego dowódcy Sfiodrosa, licząc, że jego działania na terenie Attyki skłonią Ateny do opowiedzenia się po ich stronie. Sfiodros przyjął proponowaną zapłatę i zamierzał przeprowadzić atak na Pireus, wykorzystując fakt, że nowe fortyfikacje portu nie były jeszcze w pełni ukończone, a niektóre elementy, w tym bramy, wciąż nie zostały jeszcze wzniesione. Plan ten nie został jednak zrealizowany. Marsz wojsk spartańskich został dostrzeżony o świcie, co umożliwiło szybkie zorganizowanie obrony w Pireusie. Widząc przygotowania Ateńczyków, Sfiodros zrezygnował z ataku na port i ograniczył swoje działania do plądrowania okolicznych osad. W następstwie tych wydarzeń Ateny, zgodnie z oczekiwaniami Beotów, przystąpiły do wojny po ich stronie, a także doprowadziły do ukończenia umocnień Pireusu²⁵.

W 362 roku p.n.e. Pireus stał się celem kolejnego ataku, tym razem przeprowadzonego przez Aleksandra, tyrana z Feraj. Napastnicy przedostali się do portu i podczas krótkiego, zaskakującego ataku splądrowali budynek dla kupców zwany Deigmą, po czym szybko wycofali się na otwarte morze²⁶. W drugiej połowie IV wieku p.n.e. wraz z biegiem czasu i narastającymi problemami militarnymi i politycznymi Aten, Pireus, podobnie jak jego system obronny, stopniowo tracił na znaczeniu. Podejmowano wprawdzie próby odbudowy jego dawnej pozycji, motywowane chęcią zwiększenia dochodów portu i odbudowy finansów państwa, jednak powrót do poziomu rozwoju z okresu peryklejskiego nie był już możliwy. Ostatnie prace remontowe przy fortyfikacjach Pireusu w epoce klasycznej przeprowadzono w latach trzydziestych IV wieku, a w działania te zaangażowany był między innymi ateński polityk Demostenes²⁷.

Podsumowując, budowa fortyfikacji Pireusu była długim i wieloetapowym przedsięwzięciem. Wraz z resztą umocnień ateńskich port stanowił niezwykle rozbudowany oraz złożony system obronny Aten. Analiza rozwoju struktur defensywnych Pireusu pozwala stwierdzić, że ich znaczenie wykraczało daleko poza funkcję ochrony samego portu. Stanowiły one kluczowy element systemu obronnego Aten oraz jeden z fundamentów ateńskiej strategii morskiej. Połączenie miasta z portem poprzez Długie Mury umożliwiało *polis* utrzymanie dostępu do morza nawet podczas oblężenia i odcięcia Aten od szlaków lądowych. Znaczenie tego rozwiązania uwidocz-

²⁴ X. *HG* V 1.19–24.

²⁵ X. *HG* V 4.20–21; V 4.34.

²⁶ Polyaen. VI 2.2; Garland 2001, 42.

²⁷ Aeschin. 3.14; 3.23; 3.27–28; 3.31; Dem. 18.248; Theocharaki 2011, 119–120.

niło się szczególnie podczas wojny peloponeskiej, kiedy Pireus pozostawał głównym kanałem zaopatrzenia i prowadzenia działań wojennych. Z tego względu po zwycięstwie Spartanie musieli zburzenie zarówno fortyfikacji portowych, jak i Długich Murów, postrzegając je jako jeden z głównych filarów ateńskiej potęgi. Natomiast kiedy Ateńczycy w późniejszych dekadach próbowali odzyskiwać swoją pozycję polityczną, jednym z elementów tych działań zawsze były starania o ponowną odbudowę lub remont umocnień wokół portu. Historia fortyfikacji Pireusu pokazuje zatem, że ich rozwój pozostawał ściśle związany ze wzrostem, utrzymaniem i stopniowym osłabieniem możliwości militarnych i politycznych Aten w okresie klasycznym.

Bibliografia

- Dicks T.R.B., 1968: *Piraeus: The Port of Athens*, „The Town Planning Review” 39.2, 140–148.
- Garland R., 2001: *The Piraeus from the Fifth to the First Century BC*, London.
- Gill D.W.J., 2006: *Hippodamus and the Piraeus*, „Historia” 55.1, 1–15.
- Nash J., 2018: *Sea Power in the Peloponnesian War*, „Naval War College Review” 71.1, 119–139.
- Paine L., 2022: *Morze i cywilizacja. Morskie dzieje świata*, tłum. J. Mastalerz, K. Michałowicz, D. Skotarek, Warszawa.
- Papadopoulou Ch., 2014: *The Classical Naval Installations in the Piraeus*, „AR” 60, 50–54.
- Papadopoulou Ch., 2015: *New Discoveries in the Piraeus*, „AR” 61, 56–64.
- Steinhauer G., 2021: *Piraeus: Harbor, Navy and Shipping*, [w:] *The Cambridge Companion to Ancient Athens*, red. J. Neils, D.K. Rogers, Cambridge, 231–243.
- Theocharaki A.M., 2011: *The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction*, „Hesperia” 80.1, 71–156.

Damian Hubiak
Uniwersytet Wrocławski
damhub1@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0276-0201